

Bessenyei György, a kétnyelvű író

SZILÁGYI Márton

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár

ORCID: 0000-0002-3042-3800

BESSENYEI György, the bilingual writer

Abstract | This study re-examines BESSENYEI György's oeuvre through the lens of bilingualism, challenging the long-standing national paradigm of Hungarian literary historiography, which – since TOLDY Ferenc and BEÖTHY Zsolt – has taken BESSENYEI as the founder of a purely Hungarian-language national literature. Drawing on the rediscovered corpus of BESSENYEI's German writings, the essay argues for viewing him as a consciously bilingual author whose intellectual and literary identity was shaped within the multilingual and cosmopolitan milieu of Maria Theresa's and Joseph II's Vienna. By analysing the context, content, and political orientation of *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*, the author reconstructs BESSENYEI's engagement with Josephinism, Enlightenment discourse, and contemporary Austrian journalism. The article thus redefines BESSENYEI's place within both Hungarian and Central European intellectual history, urging a renewed comparative approach to his Hungarian and German works.

Keywords | bilingualism, Josephinism, Enlightenment press, Hungarian literary historiography

A magyar irodalomtörténet-írás nemzeti paradigmájának, amely Toldy Ferentől eredeztethető, s aztán az ezt átértelmező és leszűkítő Beöthy Zsolt munkássága nyomán szilárdult meg, van egy központi tétele, amely szerint a 18. század végi nemzeti irodalom Bessenyei György életművével vette a kezdetét.¹ S ez a vélekedés annyira axiómaszerűen rögzült, hogy az író német nyelvű szövegeinek az előkerülése s a kritikai kiadás sorozatába történő beiktatása sem tudta érdemben megváltoztatni.² Pedig a német nyelvű szövegek filológiai feldolgozása, amely már idestova negyedszázada a kutatás rendelkezésére áll, felkínálja a lehetőséget, hogy másként tegyük föl a kérdést: mi történnék akkor, ha Bessenyeiben inkább a két nyelvű író mintapéldáját látnánk? Mi lenne, ha megpróbálnánk komolyan venni (s nem mellékesnek tekinteni) írói munkásságának német nyelvű részét? Mennyire alapozna ez meg egy másféle Bessenyei-képet? Mindez azért is igen időszerű lenne, mert az utóbbi évtizedek (a kritikai kiadása lezárulása után) nem bővelkedtek a Bessenyei-újraértelmezésekben, s talán éppen itt lehetne újra fölvenni a kutatás megszakadni látszó fonalát.³

Bessenyei azon nagyon kevés magyar író közé tartozik, akinek köztéri szobra van Bécsben. Emlékműve nem messze található a Trautsohn-palotától, a magyar testőrség egykori székhelyétől, ahol az író hosszú s számára igen fontos éveket töltött. Az épületben ma az osztrák Igazságügyi Minisztérium székel, miután a magyar állam az ötvenes években eladta az épületet Ausztriának.⁴ Mindazonáltal ez az emlékezetpolitikai gesztus (a szoborállítás) szervesen következik abból a hagyományból, amelyet a magyar irodalomtörténet-írás 19. századi szakasza alapozott meg. A kezdeményezés szempontjából Toldy Ferenc a főszereplő, aki nagy összefoglalásaival megalapozta a magyar irodalomtörténet-írás romantikus paradigmáját.⁵ Toldy nem előzmények nélkül jelölte ki a fordulópontot a 18. századi irodalom számára: a korszakhatár kijelölésében számára természetesen mind Pápay Sámuel, mind Paulus Wallaszky munkája, valamint Batsányi János cikke ismert előzményt jelentett.⁶ Wallaszky művének a jelentősége a magyarországi historia litteraria szempontjából is lényeges, hiszen 1808-as, második kiadása mintegy le is zárja ennek a műfajnak a korszakát, miközben új távlatot is nyit; ahogyan Dávidházi Péter megfogalmazza a következmények felől, tehát a magyar irodalomtörténet-írás felől nézve:

- 1 Ennek a történetét – részletesebb kifejtéssel – lásd SZILÁGYI Márton, „Az eredet dilemmái: Az 1772-es korszakhatár kérdéséhez”, in SZILÁGYI Márton, *A második Prométheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, Historia litteraria 35, 11–28 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2022).
- 2 A szövegeket lásd BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, szerk. KÓKAY György, Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).
- 3 Bessenyei mindmáig legrészletesebb és legjobban használható biográfiája: GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza* (Budapest: Közkutatásügyi Kiadóvállalat, 1951).
- 4 Az épület történetéről lásd bővebben: Michael KRAPE, *Das Palais Trautson, hervorragender Ausdruck profaner Barockkunst in Österreich, wurde als Amtssitz des Bundesministeriums für Justiz wiederhergestellt und für dessen Zwecke eingerichtet* [katalógus] (Wien, 1990).
- 5 A talán legnagyobb hatású összefoglalásának új kiadása: TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégibb időktől a jelen korig: Rövid előadásban (1864–1865)*, szerk. SZALAI Anna (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987).
- 6 Erről részletesebben: SZILÁGYI, „Az eredet...”, 14–17.

eredetmondai funkcióra, *genealógiai* legitimálásra, *narratív* identitás kifejtésére csak akkor válhatott igazán alkalmassá az irodalomtörténet, miután elődje a *historia litteraria* már elbeszélő műfajjá vált, azaz Wallaszky (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*, 1785, javítva 1808) és Pápay (*A magyar irodalom története*, 1808) jóvoltából áttért a betűrendes leltározásról a kronológiai elrendezésre, és így készen állt arra, hogy benső összefüggésű történetiséget hordozzon.⁷

Az a mód pedig, ahogyan Wallaszky folyamatos, narratív szerkezetbe foglalta a korábbi *historia litteraria* irodalmi többlet-kevesébe már ismeretes anyagot, újszerű kapcsolódást jelent a magyarországi irodalmi hagyomány tárgyalásához. Ahogyan ezt Tarnai Andor még az akadémiai irodalomtörténetben megfogalmazta:

Könyvének tagolásával a hagyományossá váló irodalomtörténeti periodizáció alapját vetette meg: a mohácsi vészig terjedő első fő rész első szakasza az őskort, vagyis a hunszkita rovásírás kérdését tárgyalja, a második a középkort, a XI–XV. századot, „az irodalom újjászületésével”, azaz a reformációval kezdődő másik nagy periódust pedig 1776 osztja két korszakra.⁸

Tarnai nem mondja ki, de adódik a következtetés: innen Toldy irodalomtörténeti munkái jelentik a következő lépést. Ám ha számontartjuk mindezt, akkor Toldy jelentősége is másban mutatkozik meg. Hiszen választása, hogy a korszakhatárt 1772-ben látta, nem önkényes volt, hanem egy tradíciót folytatott, s *ezen belül* bizonyult újítónak: egy tisztán irodalmi (irodalomtörténeti) dátumot adott meg az új korszak kezdetének. Míg Wallaszky (és voltaképpen Pápay is) intézménytörténeti dátumot választott.

A Toldyt követő, tőle megalapozott irodalomtörténeti szakirodalom egészében többfázisú reakciót mutatott ennek a konstrukciónak a kezelésében; ha modellezni akarjuk, akkor először a felülvizsgálat nélküli elfogadás, majd a problematikusság felismerése s utána a kárhoztatás figyelhető meg. Pedig érdemes lenne az egészet a történetiség mércéjén szemlélni, s a hihetetlenül tartós hatást nem hibaként felfogni. Toldy ugyanis ezen a ponton nem köztörténeti dátumot választott, pedig van példa, több is, ilyen korszakolásra a magyar irodalomtörténet folyamatában, gondoljunk csak kézenfekvő példaként 1526-ra, a mohácsi csata évszámára, amely még Horváth János számára is produktív korszakhatárnak bizonyult.⁹ Mi több, Toldy igyekezett olyan évszámot kiemelni, amely több irodalmi mű megjelenése miatt (s csak ezért) lett nevezetes.

Ugyanakkor a Toldy-féle hagyományként emlegetett irodalomtörténeti konstrukció több fontos eleme nem vezethető le Toldy írásaiból. Két lényegi adalék ugyanis itt

7 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 30. Kiemelések az eredetiben.

8 TARNAI Andor, „A *historia litteraria* felbomlása”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalom története* 2, 566–568 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 567.

9 Gondoljunk csak következő monográfiájának az alcímére és koncepciójára: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1957). A koncepcióról s benne a mohácsi csatának a korszakkijelölő jelentőségéről: uo., 5–22.

nem található: az egyik az *Ágis tragédiájának* a korszakkezdő szerepe, a másik pedig a Bessenyeitől induló periódusnak a „felvilágosodás”-sal való azonosítása. Ezt a két mozzanatot ugyanis – a Toldyt kreatívan továbbépítő s persze le is egyszerűsítő – Beöthy Zsolt illesztette a koncepcióhoz, jellemző módon egy olyan nagy hatású, számos kiadásban megjelent és népszerűsített munkában, amely eredetileg éppúgy egyetemi előadásokként elhangzott szövegek laza füzére volt, mint ahogy Toldy Ferenc megalapozó, 1854-es könyve.¹⁰ Beöthy azt írta *A magyar irodalom kistükrére* című munkájáról az előszóban: „E kis könyv azoknak az előadásaimnak vezérfonala, melyeket a millénium alkalmából a budapesti egyetemen tartottam.”¹¹ Azaz geneziséét – s persze vázaltszerűségét és kidolgozatlanlanságát tekintve is – éppúgy egy pedagógiai céltételezés húzódik meg ezen vállalkozás létrejötté mögött, mint Toldy néhány évtizeddel korábbi tankönyve esetében. Beöthy újítása az volt, hogy számára 1772 már csupán egy irodalmi szöveg megjelenésének lesz a dátuma.

A korszakhatár rögzítése mellett Toldy jelentős szemléleti újítása az volt, hogy a nemzeti irodalom kategóriáját azonosnak tekintette a nemzeti nyelven (azaz magyarul) írott művek halmazával. Ez azt is jelentette, hogy a „nemzeti” kategóriáját elválasztotta a túlnyomórészt latin, kisebb részben német nyelvű művektől, s nem is szentelt különösebb figyelmet azoknak az íróknak, akik tevékenységüket nem magyar nyelven fejtették ki. Ez a szűkítés kétségtelenül kezelhetővé tette azt a hatalmas korpuszt, amelyet egy ilyen rendszerezéshez át kellett tekinteni, viszont voltak súlyos következményei: egy többnyelvű írói életmű esetén (s a 18–19. században számos ilyen oeuvre akadt) egymással összefüggő jelenségek kerülhettek igen messze egymástól. A Bessenyei-életmű is erre lehet példa. Különösen úgy, hogy eldönthetetlen: Toldy tudott-e arról, hogy Bessenyei Bécsben több önálló német nyelvű művet is publikált, és szántszándékkal tekintett el ettől könyvének Bessenyei-fejezetében, vagy éppen azért nem említette ezeket a műveket, mert nem is volt róla tudomása. Az előző lehetőség mellett szól az, hogy Toldynak, aki ifjúkorában Kazinczy levelezőtársaként lépett be az irodalomba, majd Kazinczyról egy befejezetlenül hagyott monográfiát is írt,¹² bizonyosan tudnia kellett arról, hogy Bessenyeinek van egy *Der Amerikaner* című, német nyelvű elbeszélése, hiszen ezt éppen a fiatal Kazinczy fordította magyarra.¹³ Akárhogy volt is, az bizonyos, hogy Toldy koncepciójába nem illett volna a németül is önálló műveket publikáló Bessenyei alakja.

10 Ez a legfőbb tanulsága Mezei Márta áttekintésének is, amely Beöthy előtről nem tudta adatolni például az *Ágis tragédiája* kiemelt, korszakfordító szerepét: MEZEI Márta, „Periodizáció és korszaknézet: 1772 értékelésének története”, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUER József és TARNAI Andor, 143–175 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), különösen: 150–160.

11 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükrére* (Budapest: Athenaeum, 1896), lapszám nélkül.

12 A fiatal Toldy és Kazinczy kapcsolatáról lásd DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, 233–282. A Kazinczy-monográfia újradakozása: TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlékek (1859–1860)*, szerk. SZALAI Anna (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987).

13 A fordítást (*Az amerikai Podotz és Kazimir keresztyén vallásra való meg-térése*) lásd a kritikai kiadásban: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás, 9–33 (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).

Ha Toldy koncepcióját az azóta előkerült, bővebb szöveganyag és a kutatás mai állásának megfelelő szemléleti háttér birtokában kíséreljük meg újrafogalmazni, akkor azt mondhatnók, hogy az úgynevezett testőrírók csoportja egy Bessenyei szervezőmunkája révén keletkezett fenomén volt. S ez azt is jelenti, hogy ma sem látjuk másként, mint annak idején Toldy, azaz valóban Bessenyei volt ennek a bécsi irodalmárkörnek a kulcsfigurája. Az pedig, hogy maga a csoport Bessenyei Bécsből való távozásával teljesen megszűnt, illetve az idesorolható írók egy része már akkor felhagyott az irodalom művelésével, amikor elkerültek Bessenyei közeléből, jól mutatja, hogy mennyire az ő személyisége volt összekötve ez a csoportként való megmutatkozás. Amit egyébként egy olyan antológia jelenített meg a nyilvánosság előtt, mint az 1777-es *Bessenyei György társasága*, amely egymáshoz írott episztolákból épül föl, s amelynek már a címe is Bessenyei személyét exponálja. Bár források hiányában nem sokat tudunk a kötet létrejöttéről, de már ez a tény is arra mutat, hogy Bessenyei nemcsak a keletkezés centrumának tekinthető, hanem a koncepció és a megvalósítás is tőle is indulhatott ki, bár Bessenyei ekkor már kilépett a gárdából.¹⁴

Bessenyei művelődési programja, amely egy, a nyilvánosság számára is megjelenített irodalmi tevékenységben csúcsosodott ki (s ráadásul nem is csak az ő személyére terjedt ki, hanem egy kisdied közösségre), természetesen nem volt független a testőrség Mária Terézia ösztönözte és kialakította képzési modelljétől. Hiszen Bessenyei, a sárospataki kollégium egykori neveltje, úgy érkezett Bécsbe, hogy a latinon kívül nem rendelkezett más nyelvtudással, s itt (a többi testőrrel együtt) németül, franciául és olaszul kellett tanulnia.¹⁵ De persze itt nemcsak a nyelvi kompetencia fejlesztéséről van szó, hiszen ezek a nyelvek nem kizárólag a kommunikációs képesség fejlesztése szempontjából fontosak, hanem azért is, mert különböző kulturális hatásokat közvetítenek, amelyek az irodalmi művek genezisében is szerepet játszottak (gondoljunk csak Bessenyei fordításaira vagy mindmáig feltáratlan irodalmi előképeinek a körére). Amit Bessenyei megtanult, az erősen befolyásolta irodalmi orientációját – s megfordítva: számos esetben csak az irodalmi szövegei körül kirajzolódó szövegvilágból lehet következtetni a feltételezhető vagy éppen kétségtelenül kimutatható művelődési háttér összetételére. Feltűnő, mennyire kivételes és egyedi jelenség maradt az, hogy ő éppen erre használta föl a Trautsohn-palotában tanultakat, s az ilyesféle tájékozódás mennyire nem volt általános a testőrtársai körében (leszámítván persze azokat, akiket éppen az ő példája és ösztönzése vitt bele az irodalmi tevékenységbe). Bessenyei 1772-es irodalmi debütálása egy egyéni tanulási folyamat végállomása volt ugyan, ám ennek a folyamatnak számos eleme minden gárdista számára elérhető, sőt kötelező volt. Csak éppen ezt nem mindenki úgy élte meg, mint Bessenyei. Abban pedig már a fiatalember tehetsége és elhivatottsága játszott szerepet, hogy ebből a részben közös művelődési programból egy erős és határozott írói identitást tudott kifejleszteni.

14 A szöveganyag kritikai kiadása: LABÁDI Gergely, szerk., *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012).

15 A testőrök kötelező képzési programjáról és életformájáról bővebben GÁLOS, *Bessenyei...*, 31–39.

Bessenyei György 1765-ben került a bécsi Magyar Testőrségbe, ahol egyébként már két fivére (Boldizsár és Sándor) is szolgált, egészen az alapítástól kezdve (ami arra mutat, hogy a Bécsbe kerülés s a királynő melletti szolgálat családi karrierstratégia is volt, különösen úgy, hogy ez összehangolt szervezést igényelt, Sándor ugyanis Szabolcs, Boldizsár pedig Bereg vármegye ajánlására kerülhetett ide). Hét évvel később, 1772-ben egyszerre négy magyar nyelvű kötetet adott ki Bessenyei, hangsúlyosan és látványosan ekkor mutatkozott meg íróként. Itt egy évekkel korábban, a Bécsbe kerüléssel elkezdődött írói program végpontjáról van szó.¹⁶ Erre mutathat, hogy a *Der Amerikaner* című német elbeszélése, amelyet önálló kiadványként 1774-ben publikált, alighanem 1770-ben készült¹⁷ – azaz német és magyar nyelvű irodalmi próbálkozásai párhuzamosan folytak, s határozott döntés kellett ahhoz, hogy írói debütálása a magyar nyelvű szövegekkel történjék meg. A négy könyv ráadásul különböző műfajok művelőjeként mutatta meg az íróját. Akad itt két dráma (*Hunyadi László tragédiája*, *Ágis tragédiája*),¹⁸ leíró vers (*Eszterházi vigasságok*)¹⁹ s egy Alexander Pope művéből készült szabad átdolgozás, amely leginkább filozófiai költeménynek tekinthető (*Az embernek próbája*).²⁰ Ez a váratlan és látványos publikációs aktivitás Bessenyei erős írói öntudatát mutatta: minden egyes kötet a szerzői név feltüntetésével jelent meg, s az *Ágis tragédiája* előtt egy Mária Teréziának szóló ajánlás is olvasható volt, amely csakis az érintett engedélyével kerülhetett oda, s ez nemcsak Bessenyei kapcsolatrendszerének erősségét bizonyítja, hanem azt is, hogy már testőrként, a könyvek megjelenése előtt többeket (így magát az uralkodót is) beavathatott írói terveibe.²¹ Bessenyei ezek után valószínűleg mindent az íróvá válás itt nyilvánvalóvá tett szándékának rendelt alá. Aligha véletlen, hogy 1773-ban lépett ki a testőrségből, egy évvel azután, amikor négy könyve megjelent: mintha eddigre nyilvánvalóvá lett volna számára, hogy mindazokat a lehetőségeket, amelyek az önművelés és az írói felkészülés szempontjából a gárda biztosított számára, kimerítette, s mintha ekkor már korlátozták volna azok a szolgálati kötelezettségek, amelyeket teljesítenie kellett.²² Bessenyei tehát nyolc évet szolgált testőrként, ami azért nem kevés. A számára ez után feltáruuló karrierlehetőségek közül egyet sem választott, hanem valami egészen újba vágott bele. Érdemes tehát röviden áttekinteni, hova vezethetett egy volt testőrnek az útja, ha letöltötte a tőle elvárt kötelező szolgálati időt. Az egyik lehetőség (a legkézenfekvőbb) természetesen az volt, ha valaki ilyenkor vissza-

16 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 76–77.

17 Ez Gálos Rezső következtetése: GÁLOS, *Bessenyei...*, 47. Maga a szöveg a kritikai kiadásban: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 67–87.

18 A kritikai kiadásban: BESSENYEI György, *Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 113–165; 293–406.

19 A kritikai kiadásban: BESSENYEI György, *Költemények*, szerk. GERGYE László, Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 161–181.

20 A kritikai kiadásban: uo., 225–320.

21 Az ajánlás engedélyezése kapcsán a szakirodalom már régen fölvetette azt a lehetőséget, hogy Bessenyei számára a királynő komornájával, báró Grassnéval folytatott viszony lehetett a legbiztosabb út Mária Terézia megnyerésére. Lásd erről: GÁLOS, *Bessenyei...*, 129; valamint újabban: MÁLYUSZ Elemér, „Bessenyei György műzsájáról, Grass Frigyesnééről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 62–67.

22 Erről lásd Gálos utalását: GÁLOS, *Bessenyei...*, 31.

tért a birtokára, s számára a Bécsben eltöltött idő csupán emlék maradt. Így tett például Bessenyei testvére, Sándor is. A másik út lehetett a gárdában való további szolgálat vállalása, egészen addig, amíg az el nem ért a nyugdíj állapotáig – ezt figyelhetjük meg Bessenyei egyik legtehetségesebb kortársánál, Báróczi Sándornál, aki azonban a kezdeti fordítások után hamar felhagyott az irodalom művelésével. S végül elképzelhető volt az, hogy valaki átlép a hadseregbe: a testőri szolgálat mint előzmény itt azt jelentette, hogy az illető automatikusan tiszti rendfokozatba kerülhetett. Ezt választotta Barcsay Ábrahám is.

Bessenyei új típusú, a világ előtt is felmutatott ambíciójához valami szokatlan és egyedi életforma megteremtése illet a legjobban. Ahhoz, hogy a magyar nyelvű irodalmi műfajok megteremtésének, illetve újraalakításának programját folytatni tudja, Bécsben kellett maradnia – csak hogy ehhez az ő köznemesi státuszának bevételei nem lettek volna elegendőek, még akkor sem, ha már önálló gazdálkodást folytatott volna (nem véletlen, hogy Bécsben a magyar arisztokraták tudtak csak tartós jelenlétre berendezkedni). Az a lehetőség, amely ekkor Bessenyei előtt felvillant, egyéni s nem tipikus állás volt, s Bessenyei – a kortársaktól kivételesen jónak gondolt – kapcsolatrendszerére épült: így lehetett ő a reformátusok udvari ágense. Ez a pozíció megfelelő megélhetést biztosított a huzamosabb bécsi tartózkodáshoz, s így bázist teremtett az itteni irodalmi működéshez is, ám kényes és bizalmas jellege hosszú ideig nem volt fenntartható. A református egyházon belüli belső konfliktusok néhány éven belül oda vezettek, hogy Bessenyeiben megrendült a bizalom, s ő megvált az ágensségtől. Ezt pedig egy olyan lépése követte, amely végképp lehetetlenné tette visszatérését abba a református érdekközösségbe, amelyhez korábban tartozott: 1779-ben a bécsi Karlskirchében katolizált. Az egyébként egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt a döntést a sértettséggel és/vagy a későbbi pozíciószerezés reményével kielégítően meg lehet indokolni. Érdekes ugyanis néhány egyéb szempontot is figyelembe venni. Először is aligha szabad monolit tömbként értelmezni a 18. század utolsó harmadának katolicizmusát, amelyet számos, egymástól különböző lelkeségi mozgalom színesített. Így érdemes számolni a reformkatolicizmussal is: Kókay György tanulmányai már több mint negyedszázada meggyőzően érveltek amellett, hogy Bessenyei számára ezen mozgalom legfőbb európai alakjának, az olasz Lodovico Antonio Muratorinak az életműve fontos tájékozási pontot jelentett. S ne feledjük: Bessenyei 1779. augusztus 15-én (azaz Nagyboldogasszony napján) annak a salzburgi érseknek, gróf Hieronymus Colloredónak a kezébe tette le a katolikus hitvallást, aki Muratori követője volt.²³ S Bessenyei már 1772-ben, tehát katolizálása előtt hét évvel, református ágenssé választása előtt lefordította P. Jordan Simon Ágoston-rendi szerzetes Prágában tartott prédikációját Jézus Krisztus istenségéről, s ez a könyv – a fordító feltüntetésével – 1773-ban meg is jelent.²⁴ Ha pedig

23 A vonatkozó tanulmányokat lásd KÓKAY György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, Historia litteraria 8 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2000), 9–53.

24 A szöveg a kritikai kiadásban: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 403–427. Lásd még: Jaroslav KOLÁR és Marcella HUSOVÁ, „Adalék a Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordításához”, ford. HEÉ Veronika, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 528–538.

párhuzamképpen a korszak felekezetváltásait s ezek egykorú megítélését is bevonjuk a kérdés vizsgálatába, továbbá nyálthatók a következtetések: mert hiszen Bessenyei közeli barátja és író társa, Barcsay Ábrahám is katolizált ugyanebben az évben, noha neki nem voltak olyan konfliktusai a református egyházzal, mint amilyenekkel Bessenyeinek kellett szembenéznie ágensként, s amely konfliktusokkal a szakirodalom egy része kielégítően magyarázni véli a katolizálást. Természetesen nem állítom, hogy a korabeli katolikus megújulási mozgalommal vagy a lelkeségi mozgalmakkal tagolt, 18. század végi katolicizmus belső törésvonalaival való számvetés önmagában feltárhatja Bessenyei döntésének lelki mozgatórugóit, ám ettől sem lehet eltekinteni, ha a képet kívánjuk árnyalni.

Bessenyei ezen lépése után a királynőtől kapott segítséget, aki egyrészt már jól ismerhette őt (először az *Ágis tragédiájának* az ajánlását fogadta el, majd minden bizonnyal ő adott megbízást a Szent Tamásról szóló, imént említett prédikációnak a fordítására, amelyet Bessenyei szintén neki ajánlott, természetesen a királynő előzetes engedélyével), másrészt igen támogatta református testőreinek katolikus hitre való áttérését. Bessenyeit így az Udvari Könyvtár (Hofbibliothek) létszám fölötti örének nevezte ki.

Ez az állás valóban lehetővé tett egy értelmiségi egzisztenciát, s ez jelentősen alakította is Bessenyei pályáját: német nyelvű művei is részben ekkor keletkeztek. Ám a pályának ez a csúcsa nem tartott sokáig. A királynő halála után a trónra lépő fiú, József egy racionalizálást célzó takarékosági intézkedés keretében megszüntette Bessenyei állását is. Ami így nyugdíjként Bessenyei számára járt volna, az nem fedezte a további bécsi tartózkodás költségeit, ezért nem volt más választása: 1782-ben, 17 év után hazatért bihari birtokára. Ezzel le is zárult az a nagy kísérlete, hogy Bécsset a magyar irodalom egyik korabeli centrumává tegye.

Azt is látnunk kell azonban, hogy Bessenyei írói szerepértelmezéséhez szervesen hozzátartozott az is, hogy az őt körülvevő közeghez is kapcsolódni akart a műveivel, s egy kisded életműre való német nyelvű írást is publikált. Feltűnő jelenség, hogy ezek a művei nem magyar szövegeinek a fordításai voltak, hanem önálló alkotások, s keletkezésük az író bécsi időszakához kapcsolódott. S hogy mennyire a nyilvánosság figyelembevételével, ahhoz intézve íródtak, jól mutatja egy textológiai megfigyelés: ezek a szövegek ugyanis mind megjelentek egykorúan, s a kézirateik el is vesztek (míg a kései Bessenyeitől aztán már egyetlen sor sem jelent meg Magyarországon, hanem csak a kéziratok álltak a kritikai kiadás rendelkezésére). A Bessenyei bécsi tartózkodása idején született, német nyelvű művek kontextusa tehát a Mária Terézia és II. József korabeli Bécs szellemi élete – még ha az egykorú recepcióról nagyon kevés adat áll is a rendelkezésünkre. Ezekről a művekről a későbbi germanisztikai kutatás is teljesen megfeledezett. A II. József alatti időszak bécsi kiadványait áttekintő bibliográfia egyetlen, Bessenyei nevéhez köthető, német nyelvű nyomtatványt sem regisztrált (ebben persze a kiadványok ritkasága is szerepet játszhatott).²⁵ A korszak bécsi prózájával

25 Ferdinand WERNIGG, *Bibliographie österreichischer Drucke während der „erweiterten Preßfreiheit“ (1781–1795)*, Veröffentlichungen aus der Wiener Stadtbibliothek 4 (Wien–München: Jugend und Volk, 1973).

foglalkozó, alapos monográfia pedig – amelynek egyébként a szerzője magyar születésű – Bessenyeinek a nevét sem írta le.²⁶

Kókay György idestova ötven éve publikálta fontos tanulmányait arról, hogy Bessenyei nevéhez köthető az 1781-ben, Bécsben kiadott *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* című periodika.²⁷ Kókayt az vezette a felismeréshez, hogy – az osztrák szakirodalom nyomán²⁸ – felfigyelt a *Realzeitung*-ban a Bessenyei névvel szignált írásra, amelyben a szerző a folyóiratát illető recenzióra reagált.²⁹ Kókay később arról is beszámolt, hogy az Országos Széchényi Könyvtár egy aukción beszerezte Bessenyei folyóiratának egy példányát.³⁰ Kókay kutatási eredményei azonban, amelyek utóbb a kritikai kiadásba is beépültek, nem találtak folytatókra: Bessenyei német nyelvű műveinek a vizsgálata mindmáig inkább a 18. századi magyarországi irodalom komparatív jellegű kutatásának kihasználatlan lehetősége maradt. S ezért a kritikai kiadás koncepciója is felelős: azzal, hogy egy kötetbe kerültek Bessenyei német nyelvű művei s idegen nyelvből készült magyar fordításai, sikerült teljesen elszigetelnie az előzőeket. S ezt még fokozta, hogy a kötet egésze csak magyar nyelvű kommentárokat tartalmazott, s a kötet címe is csak magyarul volt olvasható, tehát a magyarul nem tudó germanisták föl sem figyelhettek arra, hogy van itt egy fontos, elemzésre érdemes, *német nyelvű* életmű a 18. századból. A bécsi könyvtárak nem is tartalmazzák ezt a kötetet. Sajnos, az osztrák és német germanisztika pedig nagyrészt olyanokból áll, akik nem tudnak magyarul. Nem csoda hát, hogy afféle magyar belügy lett a Bessenyei német műveivel való foglalkozás, s ez sem volt túlságosan intenzív. Kókay tanulmányai abból a szempontból is igen lényegesek, hogy a Sonnenfels életművének és a magyar szellemi élet kapcsolatának a kérdését érintő, meglehetősen kevés megalapozott kísérlet egyikének tekinthetők. Különös viszont, hogy a Bessenyei folyóiratát azonosító felismerés sem szolgáltatott elegendő ösztönzést arra, hogy bárki ebbe az irányba folytassa a kutatást. A Sonnenfels lehetséges hatását firtató vizsgálatoknak pedig értelemszerűen maguknak a sonnenfelsi szövegeknek az újraolvasásával kellene kezdődnie. Ez annál is lényeg-

26 Leslie BODI, *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, 2. kiad., Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 6 (Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1995), doi: [10.7767/9783205122197](https://doi.org/10.7767/9783205122197).

27 KÓKAY György, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* 1781”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 25–34.

28 Mint például: Kurt STRASSER, *Die Wiener Presse in der josephischen Zeit* (Wien: Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs, 1962), 74–75.

29 Kókay még ugyanebben az évben, egy másik közleményében ki is adta a vonatkozó szöveget; a Bessenyei-levelet közölte, valamint a *Realzeitung* ezt követő reakcióját: KÓKAY György, „Bessenyei György levele a *Realzeitung* szerkesztőjéhez”, *Magyar Könyvszemle* 83 (1967): 164–167. Bessenyeinek a *Realzeitung*-ban olvasható írása benne van a kritikai kiadásban is: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 44–46. Magát a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* első számát érintő kritikát sem itt, sem korábbi cikkeiben nem adta közre Kókay. Ez megtalálható: *Realzeitung*, 1781. jún. 14. (33. szám) és jún. 21. (34. szám). Magyar fordítással együtt közölte: SZILÁGYI Márton, „Sonnenfels és Bessenyei: Két bécsi folyóirat a 18. század második felében”, in SZILÁGYI, *A második Prométheusz*, 57–87, 76–87.

30 KÓKAY György, „Bessenyei folyóiratának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 91 (1975): 104–105.

gesebb, mert Sonnenfels életművének hatása egyre inkább kulcsfontosságúnak tűnik a Habsburg Birodalom egészének 18. századi szellemi életében;³¹ s talán Bessenyei szövegeihez is új kontextus rendelhető hozzá, ha Sonnenfels folyóiratából közelítünk az ő bécsi lapindítási kísérletéhez.

Sonnenfels *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóirata 1765 és 1767 között jelent meg Bécsben, hetente kétszer.³² A folyóiraton nem szerepelt a szerkesztő neve, csak a kiadóé, Johann Thomas Edlen von Trattneré.³³ Ha Bessenyei folyóiratának jellegzetességeit Sonnenfelséhez mérjük, akkor első pillantásra valóban az eltérések tűnnek föl, ahogyan ezt az eddigi – egyébként nem túl bőséges – szakirodalom rögzítette is. Kókay György úgy vélte: „A cím első fele megegyezik Sonnenfelsnek a hatvanas években, Bécsben kiadott folyóirata címével (*Der Mann ohne Vorurtheil*), de kétségkívül semmi egyéb kapcsolat nem volt köztük.”³⁴ A későbbiekben pedig a Bessenyei-féle folyóirat interpretálásában semmi komolyabb tartalmi kapcsolatot nem szánt a Sonnenfels-folyóiratnak; magának Sonnenfelsnek ugyan némi hatását felfedezni vélte, de egy másik, fontos szövegére utalván, a *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* című művéből idézett. Ezt így vezette be:

Jellemző, hogy az ehhez látszatra hasonló sonnenfelsi elvet, amelyet egyik dialógusában Platon szájába adva így fogalmazott meg: „das allgemeine Glück machet das Glück der Theile aus. Wenn das Ganze glücklich ist: so müssen die Theile auch glücklich seyn,” – mennyire megkülönböztette a helvetiusi felfogástól.³⁵

A Kókay György által hangsúlyozott eltérés – tudniillik a két folyóirat közti kapcsolat tagadása – azonban nem értelmezhető anélkül, hogy ne néznénk szembe a problémával: milyen jellegű kapcsolat hiányát is állítjuk? Tudniillik nem szabad elfeledkeznünk

31 Ennek kapcsán az újabb Sonnenfels-szakirodalom számos fontos felismeréssel szolgál: Hildegard KREMERS, „Quellenkritische Analyse des ökonomischen Denkens von Joseph von Sonnenfels: Vermittlung und Anpassung (bericht über die Dissertation)”, *Das achtzehnte Jahrhundert: Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 1 (1983): 50–53; Helmut REINALTER, szerk., *Joseph von Sonnenfels*, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 13 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988); Hildegard KREMERS, „Einleitung”, in *Joseph von Sonnenfels: Aufklärung als Sozialpolitik: Ausgewählte Schriften aus den Jahren 1764–1798*, szerk. Hildegard KREMERS, Klassische Studien zur sozialwissenschaftlichen Theorie, Weltanschauungslehre und Wissenschaftsforschung 10, 9–36 (Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1994); Grete KLINGENSTEIN, „Professor Sonnenfels darf nicht Reisen: Beobachtungen zu den Anfängen der Wirtschafts-, Sozial- und Politikwissenschaften in Österreich”, in *Soziokultureller Wandel in Verfassungsstaat: Phänomene politischer Transformation*, szerk. Hedwig KOPETZ, Joseph MARKO és Klaus POIER, 2 köt., Studien zu Politik und Verwaltung 90, 2:829–842 (Wien–Graz–Köln–Weimar: Böhlau, 2004).

32 A folyóiratra vonatkozó legfontosabb sajtótörténeti adatokat lásd Marjem SCHLEIEN, „Die moralischen Wochenschriften des Freiherrn Joseph von Sonnenfels” (disszertáció, Wien, 1936; megtalálható: Universitätsbibliothek, Wien; jelzete: D 4.551); Dolf LINDNER, *Der Mann ohne Vorurtheil: Joseph von Sonnenfels 1733–1817* (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983), 71.

33 Sonnenfels folyóiratáról lásd bővebben SZILÁGYI, „Sonnenfels és Bessenyei”, 58–67.

34 KÓKAY, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata...”, 25.

35 Uo., 29. Később is ugyanerre a Sonnenfels-műre utal egy jegyzetben: uo., 33.

néhány fontos körülményről. Bessenyei – mondhatni – ugyanazon a terepen jelezte kapcsolódását Sonnenfels fontos és nagyhatású folyóiratához, ahol az eredetileg is kifejtette a hatását: német nyelvű és Bécsben kiadott periodikával jelentkezett. Megíté-
lésem szerint Bessenyei címválasztása éppen ezt a bonyolult helyzetet tette világossá: hiszen nem egyszerűen megismételte a sonnenfelsi folyóirat címét, hanem hozzátette azt is, hogy a kapcsolódás egy olyan új történeti szituációban („in der neuen Regierung”) történik, amelyre Sonnenfelsnek az 1760-as években működő folyóiratában nem volt módja reagálni. Az uralkodóváltás, azaz II. József trónra lépése jelentette ebben az értelemben azt az új kihívást, amelyre Bessenyei a sonnenfelsi tradíció áramában reagálni kívánt: témaválasztása és a választott témák megközelítése már ehhez igazodott.

Bessenyei az első számot rögtön az alattvalók és királyok közti lehetséges viszony jellemzésével indítja, a hízélgés és az őszinte beszéd kettősségét állítván föl:

Es heiet doch: „die Regenten mögen sich ausgeben wie immer; so wollen sie geschmeichelt werden.” Versuchen wir einmahl dieses umzukehren, und zu sagen: Regenten mögen uns erlauben wie immer die Wahrheit zu reden, wir thun es doch nicht.

[Gyakran mondják: „bármilyennek mutatkoznak is az uralkodók, mindegyik megkívánja, hogy hízelegjenek neki”. Próbáljuk meg megfordítani ezt, és mondjuk így: Még ha meg is engedik nekünk az uralkodók, hogy az igazságot szóljuk, úgysem tesszük meg.]³⁶

A továbbiakban is az tűnik ebben a számban a legfontosabb dilemmának, hogy mi lehet az alapja és a korlátja a hatalomnak, vagyis Bessenyei annak a kérdésnek a gondolati előkészítését végzi el, mi választhatja el a zsarnokot a népek atyjának tekinthető, jó királytól. Ez a megközelítés a folyóirat megjelenésének időpontjában nem volt egyszerű teoretikus kérdés, hiszen az 1780-ban trónra lépő II. József első intézkedéseinek a megítélése adta a legnyilvánvalóbb környezetét. Bessenyei folyóirata saját magát tudatosan az ekkori röpirat-irodalomban – a „Broschurenflut”-nak is nevezett jelenség közegeben³⁷ – látszott pozicionálni, hiszen nyíltan utalt a paszkvilluszerzőkre:

Eine andere, just dieser entgegengesetzte Rage welche sich in Pasquillen ergiest, und selbst den Thron belästiget, schändet noch die Natur.

[Egy másik, ezzel éppen ellentétes düh, mely a paszkvillusokból árad ki és magát a trónt is kikezdi, a természetet gyalázza meg.]³⁸

36 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Erster Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 197–207, 197. A magyar fordítás: „Az előítélet nélküli ember az új kormányzat alatt”, ford. R. SZILÁGYI Éva, in *uo.*, 316–400, 316.

37 Ernst WANGERMANN, *Die Waffen der Publizität: Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, Schriftenreihe des Instituts für Österreichskunde: Österreich Archiv (Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik–Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004).

38 BESSENYEI, „Der Mann...: Erster Auftritt”, 198. A magyar fordítás: *uo.*, 317.

Bessenyei elhatárolódása a paszkvillusoktól igen határozott állásfoglalás. Nemcsak azért, mert alapvetően az uralkodó intézkedéseinek észszerűségét és jogosságát hangsúlyozta, szemben a II. Józsefet különböző szempontból erősen bíráló röpiratokkal, hanem azért is, mert ezen közben magának a monarchiának a létjogosultságát sem vonta kétségbe. A legnyilvánvalóbban ez a harmadik szám nagy fiktív dialógusában jelenik meg, ahol is Diogenes kérdésére („Warum lebte das Volk in Athen ohne Fürsten gesund?” [Hogy élhetett mégis az athéni nép uralkodók nélkül egészségesen?]) Plato így fejt ki az egyeduralom eredendő magasabbrendűségének tételét:

Nein, nicht gesund. Athen hätte weder so viel Blut vergossen, noch so viel Ungerechtigkeiten ausgeübt, wenn immer fort Fürsten darinnen geherrscht hätten. Kein schrecklicheres Ungeheuer findet sich nicht in der Natur als ein freyes Volk, wenn es in eine Wuth verfällt, und wann ist es ohne Wuth in der Freyheit?

[Nem élt egészségesen. Athén nem ontott volna annyi vért, s nem gyakorolt volna oly sok igazságtalanságot, ha mindvégig fejedelmek uralkodtak volna rajta. Nincs rettenetesebb szörny, mint a szabad nép, ha kitör belőle a düh, és mikor van düh nélkül, ha szabad?] ³⁹

Az antikvitás történetét kódként felhasználó dialógusban az egyik szólamot képviselő szereplő, Plato ráadásul mindezt éppen a többség uralmaként értelmezett demokrácia klasszikus példájával, Athén történetével szemlélteti, s ezzel szemben Diogenes is csupán saját, személyes függetlenségét állítja szembe, a szabadság és szegénység önként vállalt, privát, társadalmon kívüli létformájának felvillantásával, ám ezt az ő szólama sem avatja az egyeduralom, a monarchia elleni érvvé.

A második számban Bessenyei szembeállítja a vallást és a hitet az egyházzal, s az utóbbi korlátozását nem tekinti vallásellenes cselekedetnek – miközben saját magát katolikusként, de nem Róma szolgájaként határozza meg. Az itt megfogalmazott nézetek egyértelműen a jozefinista valláspolitikai intézkedések támogatását jelentik – az bizonyos, hogy Bessenyei érveket talál II. József 1781. március 26-ai, a „placetum regium” elvét érvényesítő rendeletéhez, amikor például így fogalmaz:

Die Verordnung ist doch etwas unerhörtes, sagt man. Die Sache aber, welche darinnen verordnet wird, ist etwas sehr Altes. Kein König in Europa, welcher dem Römischen Stuhl jemahls die freye Macht zugestanden hätte, ohne seinen Willen alles zu unternehmen, was er will. Diese Rechte haben die Regenten allemal behauptet. Der Unterschied ist jetzt, daß der Monarch durch Verordnungen diejenige Staatsrechte kund gemacht hat, welche insgeheim immer fest beobachtet und fortgesetzt wurden.

[A rendelkezés, mondják, mégiscsak hallatlan. De a dolog, amely felől rendelkeznek, igen régi. Nem volt Európában király, aki elismerte volna a római Szentszéknek azt a jo-

39 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Dritter Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 223–239, 236. A magyar fordítás: uo., 344.

gát, hogy az ő bejegyezése nélkül mindenben érvényesítse akaratát. Ezeket a jogokat az uralkodók mindig is fenntartották maguknak. A különbség ezúttal az, hogy a rendelkezésekben az uralkodó nyilvánvalóvá tette az államnak ama jogait, amelyeket csöndben mindig is érvényesítettek és fenntartottak.]⁴⁰

Megjegyzendő, hogy ez az állásfoglalás voltaképpen a magyarországi viszonyokhoz szól hozzá, bármennyire is általános a megfogalmazás, hiszen ez a II. József-féle rendelet ekkor csak Magyarország szempontjából jelentett újdonságot, hiszen itt egy, az örökös tartományokban 1767. március 21-e óta érvényben lévő rendelet Magyarországra történő kiterjesztéséről volt szó. Ezzel azonban Bessenyei bizonyosan II. József 1781-es rendeleteinek egyik legvitatottabbja mellett foglal egyértelműen állást – bár mivel nem tudjuk meghatározni az egyes számok megjelenésének időpontját,⁴¹ nehéz eldönteni, Bessenyei válogatott-e a figyelemre és védelemre méltatott rendeletek között, vagy ennek inkább csak egyszerű kronológiai oka lehet.

Bessenyei társadalomfilozófiai állásfoglalása tehát alapvetően monarchikusnak és jozefinistának mutatkozik, s ezen belül tesz fel aztán egyéb, morális és történeti kérdéseket. Ezért is erősen kérdéses, igaza lehet-e Kókay Györgynek, amikor egy ilyen karakterű folyóirat tartalma alapján tételez fel valamiféle üldöztetést, netán megtorlást Bessenyeivel kapcsolatban, mondván:

Bár még csak kevés ismerettel rendelkezünk a folyóirat hivatalos fogadtatását és visszhangját illetően, de tartalmából is joggal feltételezhetjük, hogy szerepe lehetett Bessenyei Bécsből való távozásában és írói visszavonulásában, amely egy évvel később, 1782-ben következett be.⁴²

A kritikai kiadás jegyzeteiben Kókay arra is felhívja a figyelmet, hogy Bessenyei „élesen elítéli a zsarnok uralkodót, aki átlépi a természetes igazság és méltányosság határát”.⁴³ Később pedig úgy fogalmaz: „Még a felvilágosult abszolutizmust is alapjaiban bírálja, amikor elvitatja az uralkodótól azt a jogot, hogy alattvalóit akaratuk ellenére boldogítsa. Ugyanakkor, mint láttuk, bizonyos kérdésekben – különösen a jozefinista egyházpolitika terén – egyet tud érteni II. Józseffel.”⁴⁴ Ezekkel az értékelésekkel kapcsolatban azonban érdemes néhány pontosítást tenni, ami egyébként azért is szükséges, mert Kókay végül is itt nem adja meg azokat a szöveghelyeket, amelyekre kijelentéseit alapozza. Először is aligha lehet eltekinteni attól, hogy Bessenyei számára –

40 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Zweyter Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 210–222, 214. A magyar fordítás: uo., 328.

41 Ezt hangsúlyozza a kritikai kiadás is: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 35. Egy kivétel azért akad: az első szám megjelenését be tudjuk határolni, hiszen a róla szóló recenzió 1781. július 14-én jelent meg a *Realzeitung*-ban, tehát nyilván már ezelőtt meg kellett jelennie.

42 KÓKAY, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata...”, 26.

43 BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 41.

44 Uo., 42–43.

ahogyan a 18. századi magyarországi politikai gondolkodás számára is⁴⁵ – a király és zsarnok alakja nem volt azonos, az utóbbi az előbbi elfajulásaként tételeződött, híven az arisztotelészi, mátrixszerűen formalizált uralomtipológiai felfogáshoz. A folyóirat egészének koncepciója pedig nem hagy kétséget afelől, hogy Bessenyei számára II. József – aki egyébként konkrétan igen ritkán említődik a lap hasábjain – nem lépte át ezt a határt; a zsarnokellenesség tehát inkább olyan logikai előfeltevés, amelyben egy alapvetően monarchikus társadalmi struktúrában gondolkozó felfogás is nyugodhat. Másodszor: a felvilágosult abszolutizmus esetleges bírálata kapcsán aligha felejtethjük el, hogy Bessenyei legfőljebb a jozefinista időszak legeleje intézkedéseinek ismeretében minősíthetett bármit is – s ha a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* számunkra ismeretes hét számát 1781 második felére datáljuk, akkor nemcsak a rendeletek viszonylag szűk körével kell számolnunk (amelyek között például nincs ott a szerzetesrendi abolíció vagy a nyelvrendelet), hanem az erre adott társadalmi és politikai válaszok is kevésbé élesek még. Aligha rendelkezhetett ekkor bárki azzal a belátással, hogy II. József akarata ellenére boldogítaná alattvalóit – ez legfőljebb a későbbi évek tapasztalataiból lett volna leszűrhető. Nincs tehát akkora ellentét Bessenyei szemléletében, mint amekkorát Kókay megjegyzése sugallna: Bessenyei aligha a „felvilágosult abszolutizmust” bírálja „alapjaiban”, miközben „bizonyos kérdésekben” egyetért vele, hanem ismét egy gondolati opciót fogalmaz meg, amelyet azonban aligha tekinthetett érvényesnek saját konkrét politikai környezetére. A folyóirat egyébként is általános elvek megfogalmazására törekedett, s ez a tendencia az első számtól fokozatosan teljesedett ki az utolsóig, hogy aztán a hatodik számban már egy külön, címmel ellátott értekezés is megjelenjen a világ boldogságáról s ennek civilizációs feltételeiről (*Versuch über das Glück der Welt zwischen A. und B. in Briefen abgefaßt: oder Beweis, daß die Künste und Wissenschaft den Menschen glücklicher machen, als der blosse Stand der Natur* [Tanulmány a világ boldogságáról. A. és B. levelei annak bizonyítására, hogy a művészetek és tudomány az embereket boldogabbá tesz, mint a természeti állapot]).⁴⁶ Mindez persze nem jelenti azt, hogy a folyóirat fejtegetései – vagy legalább azok egy része – ne lett volna olvasható egy konkrét politikai szituációra adott reflexióként; ebből a szempontból egyébként igen fontos lenne, hogy Bessenyei folyóiratát a II. József-i időszak elejének politikai publikációi közégyé helyezve is majdan értékelje az irodalomtörténeti kutatás.

Kétségbevonhatatlan Bessenyei lapjának jozefinista irányultsága – s ezen az sem változtat, ha a referenciák átnyúlnak az angol és a francia felvilágosodás bizonyos alapműveire is (nem az első számban, hanem egy későbbiben), hiszen egy helyütt, egy gondolatmeneten belül valóban találunk hivatkozást Rousseau-ra, Locke-ra, Montesquieu-re és Helvetiusra.⁴⁷ Ám ez a névsor sem téveszthet meg bennünket: a szöveg-

45 Ezt a jozefinus időszak magyar költészetét vizsgálva bemutatta: CSETRI Lajos, „A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében”, in *Magyarságkutatás 1995–96*, szerk. DIÓSZEGI László, A Magyarságkutatás könyvtára 20, 11–25 (Budapest: Teleki László Alapítvány, 1996).

46 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Sechster Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 267–303.

47 BESSENYEI, „Der Mann...: Dritter Auftritt”, 237–239.

szerű és tartalmi idézetek ugyanis mind egy olyan gondolatmenethez szolgáltatnak érveket, amely az ember antropológiai értelmű szabadságfogalmát kívánja körüljárni. Viszont az, hogy ez mennyire a természeti vadság állapotának és a civilizációnak a dichotómiájában van elgondolva, azt a hatodik szám már emlegetett, nagy terjedelmű dialogikus okfejtése teszi világossá, azaz a gondolatmenet tétje nem társadalomfilozófiai jellegű, s nincs köze ilyenformán társadalmi rendszerekhez és az uralom típusaihoz. Azaz Bessenyei felfogása ezen a téren aligha engedi meg azt, hogy itt valamiféle radikális korkritika megfogalmazására csodálkozzunk rá. Kókay György megállapításának persze van igazsága („Ebben ugyanis politikai és filozófiai nézeteinek a hivataltallos osztrák államelmélettől való további elszakadását és az angol-francia polgári állam-eszmék elmélyülését figyelhetjük meg.”),⁴⁸ ám ehhez célszerű azt is hozzátennünk: Bessenyei mindezt egy jozefinista álláspont kifejtésének keretében teszi meg. Talán éppen ez az a pont, ahol érdemes visszakapcsolódnunk egy pillanatra Sonnenfelsre mint előképre: Bessenyei ugyanis ennyiben valóban azt gondolja tovább, amit Sonnenfels is képviselt. Némileg persze radikalizálja is az álláspontját – nem azzal azonban, hogy a II. József-i időszak alatt a monarchia ellen foglalna állást. Ezt a kiindulópontot, amelyet Sonnenfels a *Der Mann ohne Vorurtheil*-ban voltaképpen annyira axiómának tekint, hogy reflektálni se nagyon kíván rá, Bessenyei is alapnak tekinti, noha nála már mindez vizsgálódás tárgya is, igazodván a két folyóirat megszületésének eltérő történelmi körülményeihez. Bessenyei ilyenformán erőteljesebben és következetesebben politikai filozófiai reflexiókra használja ki a Sonnenfels folyóirata megteremtette lehetőségeket, miközben tematikailag jóval szűkebbre vonja gondolatmenete hatókörét, s ezzel együtt esztétikai hatáspotenciálját is.

Bessenyeinek ez a gesztusa teheti értelmezhetővé, hogy az író miért is választott olyan folyóiratcímet, amely egyértelműen Sonnenfelsre utalt vissza: aligha arról van szó, hogy ezzel „álcázni” kívánta volna a saját művét, ahogyan ezt Kókay György vélte.⁴⁹ Ez már csak azért sem lett volna célszerű, hiszen maga Sonnenfels ekkor még aktív résztvevője volt a bécsi szellemi életnek, ráadásul az álcázás vagy rejtőzés szándékának eléggé ellentmond az is, hogy Bessenyei készséggel és önként fölfedte kilétét a *Realzeitung*-ban az első szám megjelenése után. A magyarázat inkább abban keresendő, hogy Bessenyei itt egy olyan hagyományhoz (jelesül: Sonnenfelshez) való kapcsolódást jelezhetett, amely számára komoly jelentőséggel bírt.⁵⁰

Bessenyei nem csupán az első, hanem kifejezetten az egyetlen olyan, Bécsben élő és munkálkodó irodalmár volt, aki tevékenységének keretétül a testőrséget használta föl. Mert ugyan később is voltak erős tehetségű írók a testőrök között – gondoljunk csak a fiatal Kisfaludy Sándorra, akiből később nemzedéke egyik legfontosabb költője vált –, ám ezeknél az alkotóknál világosan elvált egymástól a gárdistalét és az írói működés.

48 KÓKAY, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata...”, 26.

49 Ezt a kritikai kiadás jegyzeteiben fogalmazta meg így: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 39.

50 Sonnenfels hatásához lásd még: SZILÁGYI Márton, „Sonnenfels und Genersich”, in *Die Zips: Eine kultur-geschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)*, szerk. István FAZEKAS, Karl W. SCHWARZ és Csaba SZABÓ, Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien 5, 97–109 (Wien, 2013).

Ennyiben tehát nem csoda, hogy már Toldy Ferenc is a „testőrírók” jelenlétéhez és teljesítményéhez kötött periódus elbeszélését Bessenyei személyisége köré rendezve írta le. Valóban Bessenyeinek köszönhető, hogy a gárdapalota irodalmi intézménnyé tudott válni, még ha csak rövid ideig is. S ez az időszak Bessenyei egész pályáján is csak átmeneti volt. Hiszen a gárdától való megválása után, s különösen 1781-ben, amikor egy személyes, német nyelvű folyóiratát kiadta, Bessenyei jelentős pályafordulatot hajtott végre: a korábbi, az anyanyelvű irodalom érdekében kifejtett munkálkodást felváltotta az a törekvés, hogy a korabeli Bécs szellemi életében közvetlenül is részt vegyen német nyelvű íróként. Sajnos, alig bukkantak föl eddig olyan források, amelyekből megítélhető lenne, mennyire sikeresen vagy éppen visszhang nélkül. Mindenesetre ez a kísérlet is csak rövid ideig tartott. Miután Bessenyei Bécsét kényszerűen elhagyta, és hazatért, többé nem írt németül, tisztán a nemzeti nyelvű irodalom művelőjévé vált – még akkor is, ha ettől kezdve egyetlen sora sem jelenhetett meg, hanem kizárólag kéziratban maradt, s így a jövőnek szánt írásokat alkotott. Német nyelvű műveinek mégis óriási jelentőség tulajdonítható (noha ezt még a magyar irodalomtörténeti kutatás sem tudatosította): Bessenyei ezzel bilinguis szerzővé vált, s írói teljesítményének német nyelvű része nem a magyar művek fordítása vagy újrafogalmazása volt, hanem egy egészen más kontextusban, a Mária Terézia és II. József korabeli Bécs szellemi közegében értelmezhető és értelmezendő.⁵¹ Megítélésem szerint a közeljövő Bessenyei-kutatásának (ha lesz ilyen egyáltalán) ez lenne az egyik legfontosabb feladata: a német nyelvű és magyar nyelvű életmű belső összefüggésrendszerét feltérképezni, valamint a német művek irodalomtörténeti kontextualizálását elvégezni, a kétnyelvűség és a térségi patrozizmus különböző lehetőségeinek figyelembevételével.

51 Ennek kapcsán fontos előtanulmány: NÉMEDI Lajos, „György Bessenyei in Wien (1765–1782)”, in *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, szerk. Gerda MRAZ, *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte* 10, 373–385 (Eisenstadt: Institut für österreichische Kulturgeschichte, 1984); FRIED István, „Die ungarische Literatur im Zeitalter der Königin Maria Theresia”, in FRIED István, *Ostmitteleuropäische Studien: Ungarisch-slawisch-österreichische literarische Beziehungen*, 77–80 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1994).